

Розділ V

КРАЄЗНАВСТВО

ВНЕСОК ІСТОРИКІВ-МИКОЛАЇВЦІВ У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У ХІХ-ХХ СТ.

В цій статті автор аналізує внесок найвідоміших істориків–миколаївців в розвиток історичної науки на Миколаївщині у ХІХ-ХХ ст. Мова йде про рід Аркасів та М. П. Манганарі, М. Є. Слабченка та багатьох інших. Ці історики були вихідцями з Миколаївщини або тривалий час працювали на території нашої області, залишивши помітний слід у розвитку історичної науки в краї.

Ключові слова: історики–миколаївці, історична наука, вихідці, розвиток, область.

В этой статье автор анализирует вклад известнейших историков-николаевцев в развитие исторической науки на Николаевщине в ХІХ-ХХ вв. Речь идет о роде Аркасов и М. П. Манганари, М. Е. Слабченко и многих других. Эти историки были выходцами из Николаева или длительное время работали на территории нашей области, оставив заметный след в развитии исторической науки в крае.

Ключевые слова: историки-николаевцы, историческая наука, выходцы, развитие, область.

In this article the author examines the contribution of the most famous historians – Nikolaevtsev development of historical science in the Mykolaiv region in ХІХ-ХХ centuries. It is about family and Arkas MP Manhanari, ME Slabchenko and many others. These historians came from Nikolayev and long time working in our area, leaving its mark on the historical development of science in the region.

Key words: historians–mykolayev, historical science, natives, development, region.

З часу свого заснування (у 1789 р.) Миколаїв вважався закритим військовим містом. Це й не дивно, адже у Миколаєві знаходились основні суднобудівні верфі Чорноморського флоту Російської імперії. Від цього й походить назва «місто корабелів». Миколаївщина завжди вважалась найближчим тилом Чорноморського флоту, тому її значення важко було переоцінити. В той же час Миколаїв був важливим осередком культури у Північному Причорномор'ї, дав світу відомих науковців. В даній статті піде мова про істориків дореволюційної та радянської доби, довгий час вони перебували в тіні, а дехто взагалі був забутий. Метою даної статті є схарактеризувати творчість миколаївських істориків, які присвятили свої праці актуальним темам історичної науки. Тривалий час їх наукові надбання не були предметом історіографічних досліджень, але в останні 15-20 років історики звернулись до їх спадщини (Т. В. Березовська, В. П. Шкварець, Т. Ф. Григор'єва та ін.).

Автор ставить своєю метою звернути увагу наукової громадськості на здобутки миколаївських істориків, показати їх внесок в розвиток історичної науки, а особливо краєзнавства.

Корифеями історичної науки на Миколаївщині, з впевненістю, можна вважати істориків з роду Аркасів. Своєрідність Аркасів полягає у тому, що,

переселившись з Греції на Південь України, вони оселились в Миколаєві. Одного з народжених в нашому місті хлопчиків назвали Миколою. Цікаво, що це ім'я передавалось у Аркасів із покоління в покоління. Ще однією родинною особливістю цього сімейства була любов до історії.

Сімейне захоплення історією пов'язане, перш за все, з ім'ям Захарія Андрійовича Аркаса (1793-1866) – генерал-лейтенанта, українського археолога, історика, першого історика Чорноморського флоту. Далі естафету перейняв його брат – Микола Андрійович Аркас (1816-1881) – адмірал, генерал-ад'ютант, головний командир Чорноморського флоту і портів, військовий губернатор міста Миколаєва, перший історик Російського військово-морського флоту [1].

Родинні традиції продовжив син Миколи Андрійовича – Микола Миколайович Аркас (1853-1909) – історик, композитор, засновник миколаївської «Прогресу». Саме його перу належить загальновідома «Історія України-Русі». У нього був також рідний син – Микола Миколайович Аркас (1880-1938) – учасник визвольних змагань українського народу, полковник армії УНР, УГА, театральний діяч, режисер. З приходом радянської влади жив в еміграції. Наступним відомим представником цього славетного роду був усиновлений онук Миколи Миколайовича – також Микола Миколайович Аркас (1898-1983) –

історик, доктор філософії, учасник українського національного руху, в радянські часи проживав в еміграції. Він був автором виданої у 1969 році у Торонто книжки «Історія Північної Чорноморщини», в якій описує розвиток регіону півдня України від найдавніших часів [2]. Звичайно, цей історик в радянські часи не визнавався.

Ми не помилились – саме усиновлений онук. У багатьох людей це може викликати подив або недовіру, але так склалися сімейні обставини. У зв'язку з великою кількістю у роду Аркасів чоловіків з ім'ям Микола часто виникала плутанина, тому ще за життя історика і композитора в побуті і документах, щоб легше було розрізнити Аркасів Миколу Миколайовича (1853-1909) стали називати Аркасом-першим, його сина – Миколу Миколайовича (1880-1938) – Аркасом-другим, а усиновленого онука – Миколу Миколайовича Аркаса (1898-1983) – Аркасом-третім, або Аркасом-молодшим.

Поряд з Аркасами вагомий внесок у розвиток історичної освіти на Миколаївщині зробив ще один український грек – це Михайло Павлович Манганарі (1804-1887), уродженець міста Євпаторії, головний командир Чорноморського флоту, військовий губернатор Миколаєва та Севастополя [3]. Ще будучи молодим мічманом, він уже проявляв інтерес до досліджень Чорного моря. У 1835 р. на основі складеної Манганарі карти Чорного і Азовського морів були видані місцеві карти цих морів. З 1837 по 1843 рр. очолював вивчення берегів Чорного і Мармурового морів. У 1843-1849 рр. він склав цінні карти Мармурового моря. З 1849 по 1853 рр. – у Петербурзі, де підготував і випустив перший атлас Чорного, Азовського та Мармурового морів. Повернувшись до Миколаєва, завідував гідрографічною службою, був членом Морської вченої ради і членом Одеського товариства історії та старожитностей. Атласом і лоцією Манганарі користувалися і через 100 років. Зусиллями Манганарі в Миколаєві було відкрито першу велику бібліотеку (нині – обласна бібліотека ім. О. Гмирьова) [4]. На сьогодні, на жаль, ім'я Манганарі фактично забуте не лише в Україні, а й на Миколаївщині. Лише поодинокі науковці докладають зусилля, аби спільнота знала про цього заслуженого діяча науки та морської справи.

З Миколаєвом пов'язане ім'я ще одного відомого історика – Григорія Миколайовича Ге (1830-1911), краєзнавця, письменника, публіциста і драматурга. З 1879 р. він жив і займався творчістю в Миколаєві [5]. В 1879 та 1884 роках Ге обирався гласним Миколаївської міської Думи. У 1889 році миколаївці обрали його секретарем міської Думи, після чого він остаточно повернувся до Миколаєва. У 1890 році видав свою найважливішу історичну працю «Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу» [6]. Це була взагалі перша в Російській імперії, на той час, спроба дослідити історію нашого міста.

На Миколаївщині народився Михайло Михайлович Кир'яков (1810-1839). Цей український історик

та агроном був вихідцем с. Ковалівка Миколаївської області. У 1826 р. в Москві він захистив дисертацію і отримав вчений ступінь кандидата морально-політичних наук. Згодом Кир'яков був обраний членом наукового Паризько-Азіатського товариства. В липні 1830 р. – активний учасник повстання проти короля Карла X у Франції [7].

Займаючись історичними дослідженнями, Михайло Михайлович створив велику наукову бібліотеку. Став ініціатором і одним з організаторів Одеського товариства любителів історії та старожитностей. Згодом підготував статистичний опис і історичний огляд Херсонської губернії (1839 р.). Був обраний членом різних наукових товариств та установ, тобто інтереси Кир'якова не вичерпувались лише історією. Раптова смерть перервала всі здобутки цієї незвичайно особи. Йому було лише 29 років і за цей короткий проміжок часу він встиг отримати визнання і пошану [8].

Василь Михайлович Фідровський (1882-1937) – ще один представник чудової плеяди істориків Миколаївщини. Хоч цей науковець і не виходець з Миколаївщини, але він тривалий час проживав у Миколаєві та залишив помітний слід в освітянському просторі міста. Професор Фідровський з 1921 по 1929 роки був ректором Миколаївського учительського інституту народної освіти (нині – МНУ ім. В. О. Сухомлинського). Василь Михайлович активно вивчав історію Миколаївщини. У 1926 р. вийшов з друку краєзнавчий збірник «Миколаївщина» за його авторства [9]. За редакцією Фідровського вийшли з друку інші великі колективні роботи: «Сторінки боротьби», «1905 рік на Миколаївщині», «Жовтень на Миколаївщині» та ін. [10].

Біда сталінських репресій не оминула і професора Фідровського, тому його подальша доля склалася трагічно. У 1937 році Василя Михайловича заарештували. Йому приписували приналежність до абсолютної міфічної терористичної організації. У тому ж році Фідровського розстріляли.

Напевне найбільш трагічною та несправедливою була доля Михайла Єлисейовича Слабченка (1832-1952). Останні дванадцять років свого життя цей славетний історик проживав на Миколаївщині у м. Первомайську. Михайло Єлисейович закінчив Одеський (Новоросійський) університет. На його формування як фахівця вирішальний вплив справили М. Грушевський та В. Антонович.

Перша світова війна перервала наукову діяльність Слабченка і до науки історик повернувся лише у 1918 році. Прибувши до Одеси, Михайло Єлисейович створює в Одеському університеті власну історичну школу. Крім того, відбувається науковий злет історика: Слабченко захищає докторську дисертацію і його обирають дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук [11].

Але недовго тривала слава академіка Слабченка – згодом його заарештовують. Проте перший арешт не був тривалим. На початку 30-х рр. академіка знову заарештовують. Після відбуття свого терміну Слабченко переселяється до Первомайська. Повернутися

до педагогічної роботи Михайло Слісейович зміг лише у 1948 році. Він працював вчителем одразу в двох першомайських школах. Місцеве керівництво знову було чимось невдоволене і у 1949 році Слабченка звільнили з посади. Напевне, партійні лідери заздрили науковим здобуткам вченого, або ж хотіли вислужитись перед вищим керівництвом. Тепер це достеменно не відомо. Цим вчинком начальства Слабченка був остаточно, морально та фізично, зламаний. Такого приниження він пережити не міг. У 1952 р. страждання життя Михайла Слісейовича Слабченка скінчилиось. Історик помер прямо на вулиці, так і не зрозумівши в чому ж його провина перед радянським керівництвом [12].

Ось такою трагічною була доля визначного українського історика. І хіба заслужив до себе стільки зневаги автор майже 200 наукових праць та 6 підручників?! Хіба таким повинно бути ставлення до науковця, який заснував одеський центр українознавства, виховав нову генерацію істориків, створив власну історичну школу?! До свого останнього подиху Слабченко був відданий історичній науці, хоча і сильно натерпівся через це. Успішний історик, який дуже швидко досяг найвищих висот в науці, напевне, комусь дуже заважав в ті часи, а, як відомо, в народі кажуть – «заздрість – гірше злості». Ось так незаслужено тріумфатор історичної науки став жертвою політичних інтриг.

У цю складну годину, коли масові сталінські репресії торкнулися багатьох краєзнавців, коли були ліквідовані краєзнавчі гуртки, товариства, об'єднання, а історичне краєзнавство взагалі було оголошено буржуазною, нікчемною наукою, молодий історик В. І. Стрельський (1910-1983) спробував відновити в Миколаєві історичне краєзнавство. Цей чудовий історик, краєзнавець та педагог був уродженцем м. Курська, але частина його біографії була тісно пов'язана з Миколаєвом. У 1935-1941 рр. він працював у Миколаєві. Спочатку був призначений старшим науковим співробітником Миколаївського обласного архіву, з часом В'ячеслав Ілліч став його директором, та одночасно головою обласного архівного відділу. У 1937-1941 рр. він поєднував роботу в архівних установах з викладацькою діяльністю, працюючи завідуючим кафедрою історії СРСР і УРСР та заступником декана історичного факультету Миколаївського державного педагогічного інституту. Закінчивши Московський історико-архівний інститут, Стрельський став одним із провідних фахівців у своїй галузі [13]. Перші дві його роботи були присвячені історії революційної боротьби робітників заводу ім. А. Марті та діяльності Миколаївської Ради робітничих депутатів у 1905 р. З'явилось чимало статей В. І. Стрельського з історії розвитку феодальних та капіталістичних відносин на Миколаївщині [14].

19 червня 1941 р. в газеті «Південна правда» вийшла його стаття «Город Николаев. (По историческим местам нашей области)». За неповних 6 років перебування вченого у Миколаєві було опубліковано ним 50 статей з історії Миколаєва та Миколаївщини.

З початком війни В'ячеслав Ілліч, разом з архівом, був евакуйований до Омська. Зі звільненням України від фашистів історик повернувся. У 1945 р. він очолив Центральний державний архів УРСР і в тому ж році захистив кандидатську дисертацію на тему «Історія міста Миколаєва» [15]. Це була перша такого роду наукова робота з історії Миколаєва. У 1964 р. Стрельський отримав вчений ступінь доктора історичних наук, а наступного року – звання професора. За життя Стрельський став автором 300 друкованих праць з проблем історії України, СРСР, джерелознавства, історії СРСР, геральдики, хронології, архівознавства, краєзнавства.

Світове ім'я здобув собі Ілля Львович Борщак (1892-1959), який народився у с. Нагартата (нині Березнегувате) Миколаївської області. Навчався майбутній історик у Петербурзькому, Київському та Одеському університетах. У 1914 р. побував у Західній Європі в науковому відрядженні. Повернувшись додому, потрапив на фронт Першої світової війни. Після лютневої революції був членом військової ради Румунського фронту, згодом приєднався до українських демократичних сил. З січня 1919 р. був у складі місії УНР в США. Потім перебував у Парижі вже як секретар української делегації на мирній конференції. Внаслідок встановлення на Україні радянської влади Борщак змушений був залишитись у Франції. Після поневірянь та злиднів майбутньому істориком вдалося отримати роботу перекладача. Згодом він почав займатись науковими дослідженнями та публіцистикою. Маючи доступ до західних джерел та архівів, Ілля Львович зумів по-іншому поглянути на багато аспектів історії України. До кола його наукових інтересів входили проблеми козаччини XVII ст., І. Мазепа та його час, Франція епохи Наполеона Бонапарта, історія української дипломатії та ін. Причому всі свої праці Борщак розглядав у специфічному українсько-французькому контексті. Для Франції це було нове, а для України – так взагалі нечувано. Саме цим можна пояснити таку велику популярність праць Борщака у Франції. Ілля Львович є автором таких відомих праць: «Іван Мазепа. Життя та пориви великого гетьмана», «Вольтер і Україна», «Північна війна і французька дипломатія», «Мазепа і тодішня французька преса», «Гетьман Орлик і Франція», «Дедукація прав України», «Пилип Орлик» [16].

Варто додати, що після Другої світової війни І. Борщак хотів повернутись на Україну і, навіть, прийняв радянське громадянство. Але дізнавшись про повернення на Україну Л. М. Кагановича, відновлення репресій та голод 1946-1947 рр. відмовився від своєї задумки та повернув паспорт до посольства.

Таким чином, доктор історичних наук, професор Державної школи східних мов у Парижі, директор Архіву української еміграції у Франції, редактор наукового журналу «Україна», член НТШ у Львові Ілля Львович Борщак до останнього був відданий Україні. Він активно сприяв зацікавленості французьких та інших європейських науковців до історії нашої держави та зробив ряд визначних відкриттів,

як от віднайшов перший текст Конституції Пилипа Орлика [17].

Визначною особистістю Миколаївщини є Шнеер Самарович Людковський (1923-1987). Цей шанований науковець пройшов пекло Другої світової війни, а після її закінчення здобув фах історика в Київському державному університеті. Шнеер Самарович хоч і не був вихідцем з Миколаївщини, але присвятив нашому краю половину свого життя.

У 1952 р. Людковський став директором Державного архіву Миколаївської області. На цій посаді він пробув 32 роки, а загалом присвятив архіву 35 років свого життя.

У 1958 р. з-під його пера вийшов «Короткий довідник про архівні фонди й науково-довідкову бібліотеку Державного архіву Миколаївської області», у 1966 р. – путівник «Миколаївський обласний державний архів». Шнеер Самарович дуже активно публікувався в часописах «Український історичний журнал», «Архіви України», «Советские архивы», «Исторический архив», «Нева» та ін. Був секретарем редакційної колегії газети «Південна правда», членом редколегії і авторського колективу фундаментальної праці «Історія міст та сіл Української РСР. Миколаївська область» (1971, 1981). Всього Людковський мав до 100 наукових публікацій, багато з яких і дотепер не втратили своєї актуальності. Шнеер Самарович є автором і двох великих книг: «Г. І. Петровський у Миколаєві» (1974) і «Николаев. Страницы революционной славы. Путеводитель» (1986) [18]. Варто зазначити, що з невідомих дотепер причин Шнеер Самарович так і не зміг захистити кандидатську дисертацію, хоча, як ніхто, заслуговував на це.

Наступним відомим миколаївцем з когорта наших славетних науковців–істориків слід назвати Бориса Миколайовича Мозолевського (1936-1993) – відомого історика-скіфолога, археолога, поета і

письменника. Мозолевський народився в с. Миколаївка Веселинівського району Миколаївської області. Це саме він здійснив епохальне відкриття: у 1971 році знайшов золоту Скіфську пектораль. Борис Миколайович Мозолевський був унікальною та всебічно обдарованою людиною свого часу, адже він досягав успіхів у всіх своїх починаннях [19].

Підсумком багаторічних наукових досліджень Бориса Мозолевського стала книга «Скіфський степ» (1983). В ній історик вдумливо, але в той же час легко для сприйняття розкриває загадки скіфів, пояснює особливості розвитку скіфського суспільства. На основі археологічних артефактів Мозолевський намагався відновити та показати читачу спосіб життя, вірування та звичаї скіфів. Це була перша і єдина на той час популярна книга про скіфів [20].

Незважаючи на всі свої здобутки, Мозолевський так і не отримав належних йому пошани і визнання. З часом цей науковець взагалі канув у забуття. Про великого археолога і чудового поета просто забули. А хіба він це заслужив? Його відкриття має величезне значення для світової науки.

Отже, Миколаївщина заслужено може вважатися одним із центрів розвитку історичної науки. З Миколаївщиною пов'язала себе ціла плеяда відомих істориків, які вийшли за регіональний рівень і здобули всеукраїнське визнання. Це рід Аркасів, І. Л. Борщак, Г. М. Ге, М. М. Кир'яков, Ш. С. Людковський, М. П. Манганарі, Б. М. Мозолевський, М. Є. Слабченко, В. І. Стрельський, В. М. Фідровський та ін. Тривалий час окремі з них перебували в забутті, але тепер вони заслужено займають своє місце серед інших відомих діячів науки. Проте окремі наукові постаті до сьогодні залишаються забутими. Заради відновлення історичної справедливості необхідно продовжувати всебічні дослідження з цієї проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів / Т. В. Березовська. – Миколаїв : МДАУ, 2006. – С. 37.
2. Шкварець В. П. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого : підручник : [2-ге вид., випр., доп.] / В. П. Шкварець. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 21.
3. Жадько В. О. Узбережжя Божої ріки. Історичний календар Миколаївщини 1703-2003 / В. О. Жадько. – К., 2003. – С. 21–22.
4. Там само. – С. 27.
5. Там само. – С. 79–80.
6. Николаевцы, 1789-1999 : энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 98–99.
7. Шкварець В. П. Історія України в особах / В. П. Шкварець. – Миколаїв, 1993. – Частина перша. – С. 209–210.
8. Жадько В. О. Вказ. праця. – С. 315.
9. Шкварець В. П. Історія України в особах / В. П. Шкварець. – Миколаїв, 1993. – Частина друга. – С. 343–348.
10. Страницы борьбы. Очерки и материалы по истории революционного движения в Николаеве. – Николаев, 1923. – 245 с.; 1905 год на Николаевщине: Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине. – Николаев, 1925. – 215 с.; Жовтень на Миколаївщині: Нарис історії революції 1917-1920 рр. на Миколаївщині. – Миколаїв, 1927. – 77 с.
11. Марочко В. Репресовані педагоги: жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хіллінг. – Київ ; Нью-Йорк, 2002. – С. 290–295.
12. Григор'єва Т. Ф. Репресоване краєзнавство / Т. Ф. Григор'єва. – К., 1991. – С. 36.
13. Жадько В. О. Вказ. праця. – С. 547.
14. Григор'єва Т. Ф. Вказ. праця. – С. 261.
15. Південна правда. – 1989. – 18 жовтня.
16. Гузенко Ю. І. Визначні постаті краю. Ілько Борщак (1892-1959) / Ю. І. Гузенко // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв, 2002. – С. 18.
17. Шкварець В. П. Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість. Монографічне дослідження / В. П. Шкварець. – Миколаїв : Вид-во ТОВ ВіД, 2002. – С. 78.
18. Николаевцы, 1789-1999 : энциклопедический словарь. – С. 187.

19. Мозолевський Борис Миколайович // УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія / [гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ Мирослав Попович]. – К. : Видавництво «Трина», 1999. – С. 879.
20. Николаевцы, 1789-1999 : энциклопедический словарь. – С. 231.

Рецензенти: д.і.н., професор В. П. Шкварець;
к.і.н., доцент Н. В. Шевченко

© Авраменко О. І., 2011

Надійшла до редколегії 38.03.2011 р.